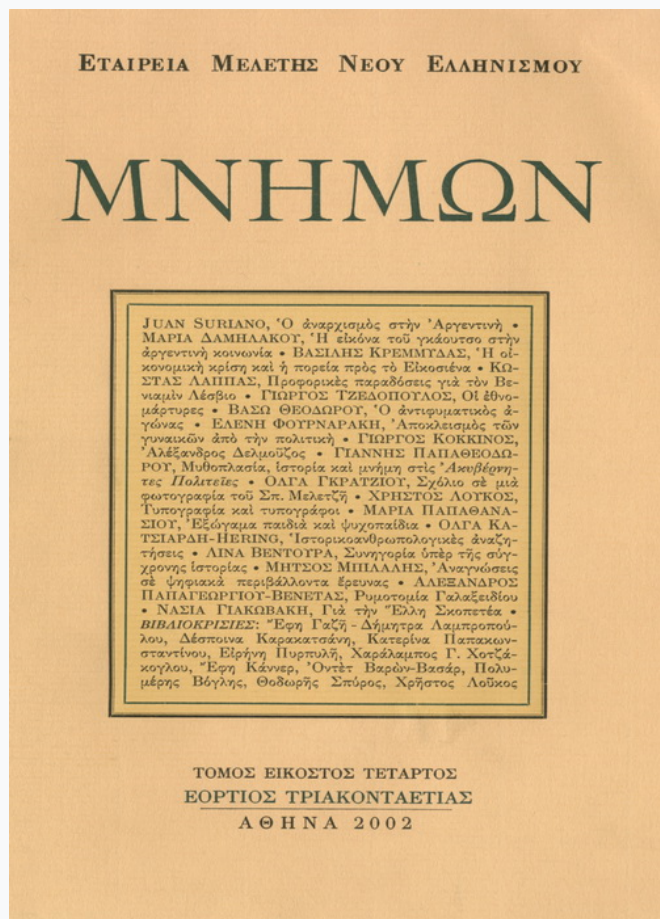

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.743](https://doi.org/10.12681/mnimon.743)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2002). ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990. *Μνήμων*, 24(2), 307-326. <https://doi.org/10.12681/mnimon.743>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990

Είμαι γιός τυπογράφου και στά νεανικά μου χρόνια δούλεψα στην τυπογραφική κάσα. Η έμπειρία αυτή, οι αναμνήσεις, ήταν το ισχυρότερο κίνητρο για να επιχειρήσω να προσεγγίσω το θέμα αυτό ιστοριογραφικά. Αναζήτησα πηγές και βοηθήματα, καθώς και προφορικές μαρτυρίες. Η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη για τους χρόνους που ακολουθούν την ίδρυση του ελληνικού κράτους.¹ Η έμφαση δόθηκε κυρίως στις τυπογραφικές δραστηριότητες των Ελλήνων στη Δύση κατά την Αναγέννηση, κατά την περίοδο των ξένων κυριαρχιών και την Επανάσταση του 1821.²

Δέν θα ασχοληθώ εδώ με τη συναρπαστική ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας από το 1821-1930 περίπου: από τους τυπογράφους που ήταν συγχρόνως και συντάκτες κειμένων και εκδότες (π.χ. ο Έμμανουήλ Αντωνιάδης) έως τα μεγάλα εκδοτικά τυπογραφεία του Ανδρέα Κορομηλά και του Ανέστη Κωνσταντινίδη, ή τα συγκροτήματα έφημερίδων όπως η Ακρόπολις και η Έφημερίς. Ούτε θα μιλήσω για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό στην περίοδο

Οι βασικές υποθέσεις του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκαν σε όμιλία που έγινε στα γραφεία της ΕΜΝΕ την 31 Οκτωβρίου 2001.

1. Το έργο του Ν. Σκιαδά υπήρξε πρωτοποριακό, αλλά δεν είχε συνεχιστές: Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Α': 1476-1828, τ. Β': 1829-1862, τ. Γ': 1863-1909, Αθήνα, Gutenberg, 1976, 1981, 1982.

2. Διαθέτουμε ήδη τρεις διδακτορικές διατριβές: Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το Βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969· Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Χ. Μπούρας, 1987· Γεώργιος Μπώκος, *Τα πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στο χώρο της «καθ' ήμās Ανατολής» (1627-1827)*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1998. Βλ. και τις πολύ φροντισμένες εκδόσεις του Κ. Σπ. Σταύκου, όπως: *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και η συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, τ. Α': 15ος αιώνας, Αθήνα 1989. Ένας χρήσιμος οδηγός για το έντυπο και τους δημιουργούς του: Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Αθήνα 2001.

αυτή (πότε χρησιμοποιήθηκε ή στερεοτυπία, το ηλεκτροκίνητο ή το κυλινδρικό πιεστήριο, ή λινότυπία κλπ.), τις εργασιακές σχέσεις, τα τυπογραφεία στις άλλες πόλεις πλὴν τῆς πρωτεύουσας.³

Θὰ περιοριστῶ στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν περίοδο 1930-1990 πού ὀριοθετεῖται ἀπὸ τὴν ἱδρυση τοῦ Ταμείου Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων καὶ Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν (Τ.Α.Τ.)⁴ τὸ 1931 καὶ τὴν ὀριστική «ἤττα» τῆς παραδοσιακῆς ἀπὸ τὴν ἠλεκτρονική τυπογραφία στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Πρόθεσή μου εἶναι νὰ δοκιμάσω κάποιες ὑποθέσεις ἐρευνας πού θὰ μοῦ ἐπιτρέψουν κάποτε νὰ δώσω μιὰ συνθετική εἰκόνα γιὰ τὴν τυπογραφία καὶ τοὺς τυπογράφους στὸ ἐλληνικὸ κυρίως κράτος. Βασίστηκα κυρίως σὲ δύο πηγές: 1) στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ταμείου Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων πού βρίσκεται στὸ Τμήμα Συγχωνευθέντων Ἀρχείων τοῦ ΙΚΑ:⁵ πρόκειται κυρίως γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς φακέλους τῶν ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐργοδοτῶν.⁶ 2) σὲ προφορικές μαρτυρίες παλαιῶν τυπογράφων ἢ ἀσχολουμένων μὲ συναφεῖς ἐργασίες.⁷

Οἱ ἐργαζόμενοι

Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1928 στὸ δῆμο τῆς Ἀθήνας, μὲ 387.528 κατοίκους ἄνω τῶν 10 ἐτῶν, ἀπογράφονται 1.791 τυπογράφοι· ἀπὸ αὐτοὺς 1.716 (96%) εἶναι

3. Γιὰ τὴν περίοδο 1821-1909, βλ. πολλὰ στοιχεῖα στὸ πολύτομο ἔργο τοῦ Ν. Σκιαδᾶ, *ὁ.π.* Βλ. καὶ Κ. Σπ. Στάϊκος - Τ. Ε. Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Πεντακόσια χρόνια ἐντυπης παράδοσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1499-1999)*. Κατάλογος Ἐκθεσης, Ἀθήνα, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 2000.

4. Βλ. Ταμεῖον Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων καὶ Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν, *Καταστατικὸν Τ.Α.Τ.*, Ἀθήνα 1964 καὶ *Καταστατικὸν Ταμείου Ἀσφαλίσεως Τυπογράφων καὶ Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν...*, Ἀθήνα 1975. Βλ. καὶ Γεώργιος Γρ. Καρυδάκης, *Ἔννοια καὶ ὀρισμοὶ Κοιν. Ἀσφαλίσεως. Ἀνάπτυξις κυριωτέρων διατάξεων α. Καταστατικοῦ Τ.Α.Τ. β. Κανονισμοῦ συντάξεων Τ.Α.Τ.*, Ἀθήνα 1963.

5. Εὐχαριστῶ τὴ διεύθυνση καὶ τοὺς ὑπαλλήλους αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν πρόθυμη καὶ φιλικὴ συνδρομὴ στὴν ἐρευνά μου.

6. Στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ θὰ γίνονται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ΙΚΑ/Τ(μῆμα) Συγχωνευθέντων) Ἀ(ρχείων)/ΤΑΤ, φάκελος ἐργαζομένων ἢ φάκελος ἐργοδοτῶν, ἀρ. ...

7. Μοῦ ἔχουν δώσει ὡς τώρα συνεντεύξεις οἱ: Μάρκος Βακόνδιος· Εὐάγγελος Γκιόκας· Γιώργος Δαρδανός· Αἰμίλιος Καλιακάτσος· Θανάσης Κολοσοῦσας· Χρῆστος Μανουσαρίδης· Στέλιος Ξανθοῦδάκης· Γεωργία Παπαγεωργίου· Γιάννης Παληβογιάννης· Εὐάγγελος Ράλλης· Εὐάγγελος Ροῦμπος· Εὐάγγελος Ν. Ροῦσσο· Σταμάτης Σελλᾶς· Χαράλαμπος Συριάτος· Γ. Φίλιος. Τοὺς εὐχαριστῶ πολὺ. Στὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο δὲν ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιήσω ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς ἐμπειρίας τους καὶ τίς γνώσεις τους παρὰ μόνο ἀποσπασματικά. Θὰ τὸ κάνω συστηματικὰ στὴ μονογραφία πού ἐτοιμάζω. Χωρὶς, πάντως, τίς φιλικές ὑποδείξεις τοῦ Χρίστου Μανουσαρίδη, ἡ ἐρευνά μου θὰ ἦταν πολὺ περιορισμένη. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης καὶ τὸ Ἰδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου γιὰ τὴν οικονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐρευνητικῆς μου προσπάθειας.

ἄρρενες καὶ 75 θήλειες (4%). Οἱ ὑπόλοιποι συντελεστές τῆς ἐκδόσης ἐντύπων: βιβλιοδέτες 613 (509 ἄρρενες, 104 θήλειες), λιθογράφοι-τσιγκογράφοι-χαράκτες 249 (239 ἄρρενες, 10 θήλειες), χαρτοποιοὶ 625 (277 ἄρρενες καὶ 398 θήλειες). Γενικὸ σύνολο: 3.278 ἄτομα, 0,85% τῶν κατοίκων ἄνω τῶν 10 ἐτῶν.⁸

Ποιὸς ὅμως γίνεται τυπογράφος; Ὅσον ἀφορᾷ στὴν καταγωγὴ, οἱ πρῶτοι 49⁹ τυπογράφοι τῶν ὁποίων οἱ ἀτομικοὶ φάκελοι εἶναι κατατεθειμένοι στὸ Τμήμα Συγχωνευθέντων Ἀρχείων τοῦ ΙΚΑ καὶ καλύπτουν κυρίως τὴν περίοδο 1930-1940, κατὰγονται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες περιοχές:

Μ. Ἀσία	11	Λαμία	1
Κωνσταντινούπολη	5	Αἴγιο	1
Ἀθήνα	12	Καλάβρυτα	1
Λακωνία-Μάνη	4	Καρυστία	1
Πύργος Ἡλείας	2	Σάμος	1
Πειραιᾶς	1	Κέρκυρα	1
Καβάλα	1	Σκύρος	1
Σέρρες	1	Ἀνάφη	1
Ἡπειρος	1	Σύρος	1
Ζαγορά Βόλου	1	Κάιρο	1

49

Ἡ γεωγραφικὴ προέλευση εἶναι εὐρύτατη. Εἶναι, ὡστόσο, ἐμφανὲς ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων. Ποικίλες μαρτυρίες μιλοῦν γιὰ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες κυρίως τεχνίτες ποὺ ἔδωσαν ὥθηση στὴν τυπογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μποροῦμε βέβαια νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τυπογράφοι γίνονταν ἀρκετοὶ ἐγγράμματοι Νεοέλληνες ποὺ φθάνοντας γιὰ ποικίλους λόγους στὴν πρωτεύουσα (ἀστυφιλία, προσφυγιά) δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν μιὰ θέση στὸ δημόσιο. Σ' αὐτοὺς θὰ προστεθοῦν καὶ ὅσοι γιὰ λόγους κοινωνικῶν φρονημάτων ἀποκλείονταν ἀπὸ παρόμοιες διεκδικήσεις. Ὁ εὐρύτερος χῶρος τοῦ ἐντύπου θὰ φιλοξενήσει πολλοὺς ἀριστεροὺς, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Ἐμφύλιο.

Ἀπὸ τοὺς παραπάνω 49 τυπογράφους, 12 εἶχαν τελειώσει διάφορες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, 21 τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καὶ 12 τοῦ Γυμνασίου (δύο μόνον εἶχαν ἀπολυτήριο καὶ ἓνας ἦταν τελειόφοιτος). Ἄλλοι 4 εἶχαν φοιτήσει σὲ ἐμπορικὲς σχολές (δύο ἀπὸ αὐτοὺς τελειόφοιτοι).¹⁰ Ὅπως οἱ ἴδιοι δη-

8. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15-16 Μαΐου 1928*, III. *Ἐπαγγέλματα*, τεῦχος πρῶτο, Ἀθήνα 1937.

9. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σωζόμενων ἀτομικῶν φακέλων ἐργαζομένων μὲ ἀριθμὸ 1-1.000. 49 ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν στοιχειοθέτες, διαλυτές, πιεστές, χαρτοθέτες ἢ μαθητευόμενοι-βοηθοὶ στίς προηγούμενες εἰδικότητες. Ἄλλοι 7 ἦταν λιθογράφοι, ἓνας τσιγκογράφος, 7 βιβλιοδέτες καὶ ἓνας διορθωτὴς κειμένων.

10. *Δημοτικό*: Β' τάξη: 1, Δ': 4, Ε': 4, ΣΤ': 3. *Ἑλληνικό*: Α' τάξη: 5, Β': 2, Γ':

λωσαν στα άτομικά τους δελτία, το τυπογραφικό επάγγελμα το είχαν αρχίσει από μικρή ηλικία: οι περισσότεροι μεταξύ 11 και 15 ετών.¹¹ Οι μισοί (25 στους 49) είναι στοιχειοθέτες, 7 διαλυτές, 3 πιεστές, 2 στοιχειοθέτες-πιεστές, 7 χαρτοθέτες, 3 μαθητευόμενοι στοιχειοθέτες και 2 βοηθοί πιεστή. Δύο είναι γυναίκες (χαρτοθέτις και στοιχειοθέτις, και οι δύο από την περιοχή της Σμύρνης).

Θα πρέπει, επίσης, να φανταστούμε διάφορα δίκτυα που διευκόλυναν την πρόσβαση στο επάγγελμα. Συγγενείς ή συγχωριανοί που φθάνουν ανιχνευτικά στην πρωτεύουσα, μαθαίνουν την τυπογραφική τέχνη και ως εργαζόμενοι ή μικροεπαγγελματίες καλούν και άλλους στην ίδια τύχη. Το μοντέλο αυτό επανέρχεται συχνά στις αφηγήσεις των τυπογράφων.

Η επάγγελματική κατηγορία των τυπογράφων παρουσιάζει όρισμένα χαρακτηριστικά που, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων ομάδων εργαζομένων, θα επιτρέψουν κάποιες υποθέσεις για το αν οι τυπογράφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν στην «αριστοκρατία» των εργαζομένων. Τα κριτήρια¹² που θέτει ο Hobsbawm για την ένταξη αυτή δύσκολα καλύπτονται από ένα μεγάλο μέρος των τυπογράφων, κατά την πρώτη ιδιαίτερα περίοδο που εξετάζεται εδώ. Ασφαλώς εντάσσονται οι τυπογράφοι που απασχολούνται στις εφημερίδες. Άλλα αυτό, όπως θα δούμε, αποτελούν χωριστή κατηγορία.

Έτσι, για τους στοιχειοθέτες, διαλυτές και πιεστές που δεν απασχολούνται στα τυπογραφικά συγκροτήματα που εκδίδουν εφημερίδες, αυτό που κυρίως λείπει είναι η σταθερή απασχόληση. Λίγοι εργάζονται όλο το έτος. Οι περισσότεροι εξασφαλίζουν κάποια μόνο μεροκάματα το μήνα, μετακινούνται από τυπογραφείο σε τυπογραφείο, δουλεύουν ακανόνιστες ώρες εκμεταλλευόμενοι κάποια εποχική διόγκωση εργασιών σε όρισμένα τυπογραφεία, τους κατέχει ανασφάλεια για το αύριο και ο φόβος της μακρόχρονης ανεργίας. Τη δεκαετία του 1930 δεν έχουν ακόμη κατοχυρώσει αποζημίωση στις απόλυσεις και η διαπραγματευτική τους θέση με τους εργοδότες είναι συνήθως αδύνατη. Οι αί-

12. Απολυτήριο Σχολαρχείου: 2· Γυμνάσιο: Α' τάξη: 5, Β': 4, τελειόφοιτος: 1, απολυτήριο: 2· Εμπορική: Β' τάξη: 2, τελειόφοιτος: 1, τελειόφοιτος νυκτερινής εμπορικής σχολής: 1.

11. 9 ετών: 1, 11: 5, 12: 7, 13: 6, 14: 5, 15: 11, 16: 3, 17: 1, 18: 3, 19: 1, 20: 2, 21: 1, 22: 1, 25: 1, 28: 1.

12. Τα κριτήρια αυτά αφορούν κυρίως στην κανονικότητα της απασχόλησης, το ύψος των άμοιβών, τις συνθήκες εργασίας, τις σχέσεις με τις άλλες κοινωνικές ομάδες (κατώτερες και ανώτερες), το επίπεδο ζωής, τις προοπτικές κοινωνικής άνοδου του ίδιου του εργαζόμενου και των παιδιών του. Βλ. σε ποιο βαθμό οι στοιχειοθέτες στην Αγγλία πληρούσαν τα κριτήρια αυτά για να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην αριστοκρατία της εργατικής τάξης: Patrick Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914. An Aristocrat among Working Men*, Aldershot κ.ά., Ashgate, 2000, σ. 75 κ.εξ. Για την ιδεολογία και πολιτική δράση μιάς επαγγελματικής ομάδας, βλ. Eric Hobsbawm - Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», στον τόμο: Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζάζ, μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 36-73.

τήσεις για επίδομα ανεργίας είναι συνεχείς. Μερικοί, μάλιστα, εξακολουθοῦν νὰ εἰσπράττουν τὸ ἐπίδομα παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐργάζονται.¹³ Ἄλλοι ἀπογοητεύονται καὶ ἀλλάζουν ἐπάγγελμα.¹⁴

Ὁ Ν. Ἀρτόπουλος,¹⁵ τυπογράφος/χαρτοθέτης, ἐργάστηκε τὸ 1932-1933 καὶ γιὰ διαφορετικὰ χρονικὰ διαστήματα τουλάχιστον στὰ ἀκόλουθα καταστήματα:

25.7 - 6.8.1932	: Περιοδικὸ «Ἑργασία»
13-26.8.1932	: Ἐκδοτικὸς Οἶκος Δημητράκου
12-17.9.1932	: Τυπογραφεῖο Λαμπροπούλου
1.10 - 11.11.1932	: Δημητράκος
4.12.1932 - 29.9.1933	: Τυπογραφεῖο Ἰωσήφ Παπαδοπούλου

Καὶ ὁ Δ. Κεντέρης,¹⁶ στοιχειοθέτης:

16.12.1928 - 15.6.1929:	Πυρσὸς
24.2.1930 - 16.1.1933	: Πυρσὸς
14-27.3.1934	: Ν. Π. Τιλπέρογλου
19.11.1934 - 4.5.1935	: Γ. Ζόμπολας

Στὸ τυπογραφεῖο τῶν Φάνη Κωνσταντινίδη - Κώστα Μιχαλᾶ¹⁷ καὶ μὲ βάση τις μισθολογικὲς καταστάσεις τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου τῶν ἐτῶν 1945-1962 προκύπτει ὅτι ἀπασχολήθηκαν 72 διαφορετικὰ ἄτομα, σὲ ἀκανόνιστα χρονικὰ διαστήματα τὸ καθένα: 29 ἄτομα ἀναφέρονται στὶς καταστάσεις Νοεμβρίου ἐνὸς μόνον ἔτους, ἐνῶ ἓνα ἄτομο ὑπάρχει στὶς καταστάσεις Νοεμβρίου 16 ἐτῶν.¹⁸

Λίγα καταστήματα, κυρίως τὰ μεγάλα, κρατοῦν ἢ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ κρατήσουν τοὺς ἴδιους ἐργαζομένους γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Στὸ τυπογραφεῖο, γιὰ παράδειγμα, τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, ποὺ τελευταῖα καὶ τόσο ἄδιστα ἔκλεισε, τὸ προσωπικὸ παρέμενε γιὰ πολλὰ χρόνια σχεδὸν τὸ ἴδιο.

Αὐτὴ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀνασφάλεια ὁδηγεῖ πολλοὺς ἐργαζομένους τυπο-

13. Ὁ Δημ. Σταθάτος (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργαζομένων ἀρ. 400) ἦταν ἄνεργος. Ἐπαιρνε ἐπίδομα καὶ συγχρόνως δούλευε στὴν τυπογραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας. Γιὰ νὰ μὴν παραπεμφθεῖ γιὰ ψευδὴ δήλωση, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει ὅσα παράνομα εἰσέπραξε. Ὁ Δημ. Βασιλείου (δ.π., ἀρ. 523) καίτοι ἐπιδιδόμενος ἀνεργος, διατηροῦσε ἰχθυοπωλεῖο καὶ πρατήριο πώλησης πάγου (1934).

14. Ἀπὸ τοὺς παραπάνω 49 ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἓνας πιεστής ἔγινε ἀρτοποιός, ἄλλος ἓνας, πάλι πιεστής, αὐτοκινητιστής, καὶ ἓνας τρίτος, διαλυτής, πῆγε νὰ ἐργαστεῖ στὸ καλυκοποιεῖο.

15. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργαζομένων ἀρ. 107.

16. Ὁ.π., ἀρ. 518.

17. Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ βλ. Ἐμμανουὴλ Χ. Κάσδαγλης, «Παλιὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας. Μιὰ ἀναδρομὴ καὶ πρώτη ἀπόπειρα καταγραφῆς στὰ τελευταῖα ἐκατὸ χρόνια», *Καθημερινή/Ἑπτὰ Ἡμέρες*, ἀφιέρωμα: «Ἑλληνικὴ Τυπογραφία», 7.4.1996, σ. 21.

18. Ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους, 14 ἀναφέρονται δύο φορές, 6 τρεῖς, 9 τέσσερις, 2 πέντε, 6 ἑξί, ἓνας 7, δύο 9, ἓνας 10, ἓνας 11. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

γράφους σὲ διάφορες «στρατηγικές». «Όλοι θὰ ἤθελαν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ προσωπικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου,¹⁹ ὥστε νὰ εἶναι μόνιμοι ἐργαζόμενοι ἀμειβόμενοι ἀπὸ τὸ Δημόσιο. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκεῖ τὰ κριτήρια πρόσληψης συνήθως δὲν ἦταν ἀξιοκρατικά καὶ περισσότερες πιθανότητες ἐπιτυχίας εἶχε ὅποιος διέθετε ἰσχυρὸ πολιτικὸ μέσο, πολλοὶ ἀποθαρρύνονταν νὰ συμμετάσχουν στοὺς ἐκαστοτε διαγωνισμούς· ἄλλοι, ποὺ συμμετεῖχαν, εἶχαν τὴν πικρὴ ἐμπειρία τῆς ἀποτυχίας ἀπὸ πράγματι κατώτερους συναγωνιστὲς στὴ στοιχειοθεσία. Ἐργαζόμενοι στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο δούλευαν τὰ ἀπογεύματα σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας εἰς βάρος ἀνεργῶν συναδέλφων τους. Ἦταν πολλὲς φορὲς καλοδεχούμενοι ἀπὸ τοὺς ἐργοδότες, γιατί ἀποτελοῦσαν κρίκο σύνδεσης μ' ἓνα δημόσιο ὄργανισμὸ ποὺ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐπομένως διέθετε τυπογραφικὸ ὕλικὸ καὶ μηχανήματα ποὺ ἡ χρῆση τους δὲν εἶχε ἀκόμη γενικευτεῖ· ἐξάλλου δὲν δεσμεύονταν νὰ τοὺς ἀσφαλίσουν.

Μερικοὶ προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν τὸ ἐπάγγελμα κλειστό. Κι ἀφοῦ ἡ μαθητεία δὲν ἦταν σαφῶς καθορισμένη, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀγγλία,²⁰ ἦταν ἐξαιρετικὰ φειδωλοὶ στὸ νὰ μάθουν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους στοὺς μαθητευομένους.²¹

Ἄλλοι ἐπιχειροῦν τὴν ὑπέρβαση ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐξαρτημένου ἐργάτη σ' αὐτὴ τοῦ μικροῦ ἐπαγγελματία. Εἴτε μὲ οἰκονομίες, εἴτε μὲ κάποια κληρονομιά, εἴτε μὲ δάνεια, συνηθέστερα μὲ τὴν προίκα ποὺ ἔλαβαν, ἀνοίγουν δικό τους μαγαζί. Τὸ πάγιο κεφάλαιο δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὸ: χρειάζονται κάποια στρίποδα, μερικὲς κάσες, λίγες σειρὲς τυπογραφικῶν στοιχείων. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι σχετικὰ χαμηλὸ γιατί ἐπιλέγονται συνήθως ἀνήλια ὑπόγεια ἢ χῶροι καθόλου προνομιούχοι. Γιὰ νὰ ὑπάρχει ἐργασία, ἂν αὐτὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ μὲ ἄλλο τρόπο, ἐπιχειρεῖται «χτύπημα» τῶν τιμῶν, δηλαδή ὁ νέος ἐπαγγελματίας ἀναλαμβάνει τὴν ἔκδοση ἐντύπων μὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο ἀπὸ αὐτὴν ποὺ προτείνουν ἄλλοι. Χαμηλὴ τιμὴ σημαίνει ὅτι πολλὲς φορὲς ὁ ἴδιος

19. Τὸ 1907 στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο ἀπασχολοῦνταν 5 ὑπάλληλοι καὶ 64 ὡς ἐργατικὸ προσωπικόν. Βλ. «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις τοῦ νομοσχεδίου περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν νόμων περὶ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως», Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Βουλῆς, ἔκτακτος σύνοδος τῆς ΙΗ' Βουλευτικῆς Περιόδου, Ἀθήνα 1907, σ. 212-215. Τὸ προσωπικὸ αὐτὸ αὐξήθηκε σημαντικὰ τίς ἐπόμενες δεκαετίες. Βλ. καὶ τὸ σύντομο δακτυλόγραφο κείμενο τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου (διευθυντῆ Διοικητικοῦ), «Ἱστορία Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου - Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως», χ.χ.

20. Τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸ ἀνώτατο συνδικαλιστικὸ ὄργανο τῶν τυπογράφων ἀπαιτοῦσε 7ετὴ βεβαιωμένη μαθητεία γιὰ νὰ δεχθεῖ ἓνα νέο τυπογράφου ὡς μέλος του. Βλ. P. Duffy, ὁ.π., σ. 49-59.

21. Περιπτώσεις τέτοιας συμπεριφορᾶς μαρτυροῦν σχεδὸν ὅλοι οἱ τυπογράφοι ποὺ ἔδωσαν συνεντεύξεις. Βλ. καὶ Ν. Σκιαδάς, ὁ.π., τ. Β', σ. 180. Ὡστόσο, ὅλοι τοὺς σχεδὸν ἀναφέρουν καὶ «μάστορες» ποὺ φάνηκαν πρόθυμοι νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ γίνουν καὶ αὐτοὶ τεχνίτες.

ἐργάζεται 10-14 ὥρες τὴν ἡμέρα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα ἀξιοπρεπὲς μεροκάματο. Ἐλέγχει, ὥστόσο, τὰ μέσα παραγωγῆς, νοιώθει ἀνεξάρτητος καὶ κατευθύνει κάποιους ἐργαζομένους, ποὺ συνήθως εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειάς του.

Πολλοί, ποὺ ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους ἐκτιμήθηκε, ξεκίνησαν ἔτσι τὴν ἐργοδοτική τους σταδιοδρομία. Ὅσοι ἀπέτυχαν στὸ πρῶτο τους ἐγγείρημα, ξαναγύρισαν στὴν ἐξαρτημένη ἐργασία ἢ ξαναδοκίμασαν καὶ πάλι νὰ ἀνοίξουν δικό τους τυπογραφεῖο. Στὸ μεταξὺ εἶχαν στοιβάξει τὰ τυπογραφικά τους περιουσιακὰ στοιχεῖα στὸ σπίτι τους, σὲ μία ἀποθήκη ἢ σὲ κάποιο ἄλλο τυπογραφεῖο.

Μιὰ τρίτη, ἐνδιάμεση, ἐπιλογή φαίνεται νὰ δοκιμάστηκε ἀπὸ πολλοὺς τυπογράφους ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1970 τουλάχιστον. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐργολαβίες καὶ ὑπεργολαβίες. Ἐνας τυπογράφος ἐξασφάλιζε (πολλὲς φορές προσφέροντας χαμηλότερη τιμὴ) μιὰ ἐργασία, συνήθως ἀπὸ ἕναν ἰδιώτη. Συμφωνοῦσε, ἔπειτα, ἔναντι ἐνὸς ποσοῦ ἢ μεριδίου ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο, μὲ ἕναν ἐργοδότη τυπογράφο νὰ τοῦ παραχωρήσει τὸ χῶρο καὶ τὰ μέσα, δηλαδὴ τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὴν ὑπόλοιπη ὑποδομὴ. Στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος μόνος του ἢ μισθώνοντας καὶ ἄλλους στοιχειοθετοῦσε τὸ βιβλίον καὶ τὸ τύπωνε στὸν ἴδιο χῶρο ἢ ἄλλου. Μερικὲς φορές ὁ «ἐργολάβος» ἐργαζόταν στὸ ἴδιο αὐτὸ τυπογραφεῖο ἢ σὲ ἄλλο τὸ πρῶτ καὶ τὸ ἀπόγευμα δούλευε τὴν ἐργολαβία. Μποροῦσε, ἐπίσης, ἕνα κομμάτι τῆς νὰ τὸ ὑπενεικιάσει σὲ ἕναν «ὑπεργολάβον». Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξασφάλιζε κάποια συμπληρωματικά, ἔκτακτα εἰσοδήματα σὲ τυπογράφους. Τὸ κέρδος, πολλὲς φορές ἔναντι ἐντατικῆς προσωπικῆς ἐργασίας, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλο καὶ προέκυπτε κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν εἰσφορῶν στὰ ἀσφαλιστικά ταμεῖα καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ἄλλων ἐργαζομένων ποὺ εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη ἐργασίας χωρὶς δυνατότητα διαπραγματεύσεως ἱκανοποιητικῆς ἀμοιβῆς.

Οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες στὰ τυπογραφεῖα καὶ βιβλιοδετεῖα συνήθως ζητοῦν ἐπιστροφή τῶν κρατήσεων ποὺ τοὺς ἔγιναν, ὅταν πρόκειται νὰ παντρευτοῦν. Διακόπτουν ἔτσι τὴν ἐργασία, ἀλλὰ μερικὲς ἐπιστρέφουν ἀργότερα.²²

Ἦπρχε, φυσικά, γιὰ ὅλους καὶ ἡ διέξοδος πρὸς ἄλλα ἐπαγγέλματα, ὅταν οἱ συνθήκες στὴν τυπογραφία ἦταν ἀπαγορευτικές.

Οἱ ἀμοιβὲς τῶν τυπογράφων προσδιορίζονταν συνήθως ἀνάλογα μὲ τὴν εἰδικότητα καὶ τὰ ἔτη ὑπηρεσίας, τὴν πείρα τοῦ ἐπαγγέλματος. Τὸ 1932 τὸ μεροκάματο τοῦ στοιχειοθέτη κυμαίνονταν ἀνάμεσα στὶς 55-110 δρχ. (γιὰ τοὺς περισσότερους 70-80 δρχ.), τοῦ διαλυτῆ 45-55, τοῦ πιεστῆ 70-110, τοῦ χαρτοθέτη

22. Ἐχω ἐντοπίσει ὡς τώρα μόνον δύο τέτοιες περιπτώσεις, ἐργατριῶν σὲ βιβλιοδετεῖα (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελοι ἐργαζομένων ἀρ. 4100 καὶ 2046). Ἡ δευτέρα εἰσέπραξε τὶς κρατήσεις λόγῳ γάμου καὶ ἀργότερα, μὲ ἄλλον ἀριθμὸ μητρώου, ἐπανῆλθε στὴν ἐργασία.

45-50 και τοῦ μαθητευόμενου γύρω στὶς 23 δρχ. Μία γυναίκα στοιχειοθέτις, 23 ἐτῶν, εἶχε μεροκάματο 70 δρχ., καὶ μία χαρτοθέτις, 20 ἐτῶν, 50 δρχ.²³

Στὸ τυπογραφεῖο Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ τὰ μεροκάματα σὲ δύο διαφορετικές χρονικὲς στιγμὲς (1956 καὶ 1962) ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

	Ἀτομα	Ἡμερομίσθιο (Μάιος 1956)	Ἀτομα	Ἡμερομίσθιο (Νοέμβριος 1962)
Στοιχειοθέτης	5	55	8	55-120
Διαλυτής	4	42	—	—
Πιεστής	2	55	3	72-138
Χαρτοθέτης	1	42	—	—
Μαθητευόμενος	1	20	—	—
Μικρὸς	—	—	2	35-40
Μικρὰ	—	—	1	42

Πηγή: ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1961 τὰ κατώτερα ἡμερομίσθια ἦταν τὰ ἀκόλουθα: Στοιχειοθέτες ἀνεξαρτήτως φύλου: 57-75 δρχ. (προϋπηρεσία 1-18 ἔτη καὶ ἄνω)· πιεστές: 64-83· βοηθοὶ πιεστῶν-χαρτοθέτες: 62-72· χειριστὲς αὐτόματων πιεστηρίων: 60-72· ἀρχιεργάτες: 90· λινοτύπες: 72-90· μαθητευόμενοι (1-3 ἔτη): 25-33.²⁴

Συγκρινόμενες οἱ ἀμοιβὲς αὐτὲς μὲ τὶς ἀντίστοιχες πολλῶν ἄλλων ἐργαζομένων εἶναι, τὶς περισσότερες φορές, ἀνώτερες. Ὡστόσο, ἡ ρευστότητα τῆς ἀπασχόλησης, τὸ γεγονός δηλαδή ὅτι ἓνα τμῆμα μόνο τῶν τυπογράφων ἐργαζόταν συνεχῶς, ὑπονομεύει οὐσιαστικὰ τὴν οἰκονομικὴ τους δυνατότητα. Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἀμοιβὲς τῶν γυναικῶν-στοιχειοθετῶν, στὶς λίγες σχετικὰ περιπτώσεις ποὺ συναντῶνται, δὲν ἀποκλίνουν σοβαρὰ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες τῶν ἀνδρῶν ἴδιας προϋπηρεσίας.

Οἱ ἐργασιακὲς σχέσεις ἀναφέρονται ὡς φιλικές, σχεδὸν οἰκογενειακές, στὰ μικρὰ καταστήματα. Ἡ ἡμέρα κυλᾷ σὲ εὐχάριστη ἀτμόσφαιρα μὲ καλαμπού-

23. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς φακέλλους τῶν 49 τυπογράφων (βλ. παραπάνω, σημ. 9). Πβλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ἀπογραφή τῶν ὑπαλλήλων καὶ ἐργατῶν τῶν βιομηχανικῶν καὶ ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ἐνεργηθεῖσα τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1930 καὶ ἡμερομίσθια αὐτῶν ἐν συγκρίσει καὶ πρὸς παλαιότερα καὶ νεώτερα στοιχεῖα, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1940 (ἐνότητα «Βιομηχανία Χάρτου»).

24. Γ. Καρυδάκης, ὁ.π., σ. 30-33. Γιὰ τὰ κατώτερα ἡμερομίσθια ποὺ ἔσχυσαν τὸ Δεκέμβριο 1968 βλ. Ἡ Τυπογραφία, ἔτος ΙΕ', φ. 305 (15.7.1972) 13. Πβλ. Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ἐρευνα ἐπὶ τῆς διαρθρώσεως καὶ κατανομῆς τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργατῶν εἰς τὴν βιομηχανίαν-βιοτεχνίαν 1966, Ἀθήνα 1969.

ρια, ραδιόφωνο, συζητήσεις.²⁵ Στά μεγάλα, ωστόσο, τυπογραφεία επιδιώκεται πειθαρχία, οί κανόνες εργασίας είναι αυστηρότεροι, έντοτε υπάρχει επιτήρηση, ενώ δεν λείπουν και οί «άνθρωποι» τοῦ ἀφεντικοῦ, ὅσοι δηλαδή τὸν ἐνημερώνουν γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐργαζομένων, ιδιαίτερα ἂν κάποιοι προσπαθοῦν νὰ κινητοποιήσουν τὸ προσωπικὸ σὲ διεκδικήσεις καὶ ἀπεργίες.

Οἱ συνθήκες ἐργασίας δὲν ἦταν καθόλου ἱκανοποιητικὲς γιὰ τοὺς περισσότερους τυπογράφους ποὺ ἐργάζονταν κυρίως σὲ μαγαζιά ὑπόγεια ἢ κακῶς ἀεριζόμενα, μὲ καθόλου ἢ ἐλάχιστη θέρμανση καὶ προβλέψεις ὑγιεινῆς ὑποτυπώδεις. Ἀν αὐτὸ συνδυαστεῖ μὲ τὴ βεβαρημένη ἀτμόσφαιρα λόγω τοῦ ἀντιμονίου τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων, τὴν ὀρθοστασία, τὴν ἐλλίπη σὲ θερμίδες διατροφή τῶν περισσοτέρων καὶ τίς ἀντίστοιχες καθόλου ἱκανοποιητικὲς συνθήκες διαβίωσης στὶς κατοικίες τους, ιδιαίτερα στὶς δεκαετίες 1930-1950, γίνεται ἀντιληπτὸ γιὰτὶ ἡ φυματίωση καὶ ἄλλες ἀσθένειες πλήττουν μὲ μεγάλη συχνότητα τοὺς τυπογράφους. Ἦδη τὸ 1911, σὲ συνεδρίαση τῆς Βουλῆς, ἔταν συζητιόταν τὸ νομοσχέδιο «περὶ ὑγιεινῆς καὶ ἀσφαλείας τῶν ἐργατῶν καὶ περὶ ὠρῶν ἐργασίας», ἀναφέρθηκε ὅτι:

«Ἐξ 650 ἐργατῶν τυπογράφων ἐν Ἀθήναις ἀπεβίωσαν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν 75 ἐκ φθίσεως τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ λάρυγγος, 3 ἐξ ἀποπληξίας, 2 ἐξ ἄλλων νόσων καὶ εἰς μόνον ἐκ γήρατος! Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι μᾶς δίδουν ... τὸ μέτρον τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῶν τυπογραφείων τῶν Ἀθηνῶν, μολοντί εἶναι τὰ καλλίτερον διεγερθιμμένα, κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν ἐργοστάσια τῶν Ἀθηνῶν».²⁶

Οἱ περισσότερες αἰτήσεις γιὰ πρόωρη σύνταξη, ποὺ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι ἐντυπωσιακός, ἀφοροῦν σὲ φυματικούς. Τὸ 1972 οἱ συνταξιούχοι λόγω μολυβδίασης ἦταν 10 καὶ οἱ συνταξιούχοι λόγω φυματίωσης καὶ σπονδυλοαρθρίτιδας 193.²⁷ Οἱ περισσότεροι, ὥστόσο, φυματικοὶ πέθαιναν, ὡς τὸ 1950, πρὶν συνταξιοδοτηθοῦν ἢ στὰ πρῶτα ἔτη τῆς σύνταξης.

25. Γιὰ τὴν καθημερινότητα τῶν τυπογράφων, γιὰ τὴν «κουλούρα» τους γενικά, βλ. ἐνδεικτικά: Robert Darnton, «Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop», Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ (ἐκδ.), *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 1982, σ. 27-44· *Τυπογραφικὸν Κατάστημα ἐν Λονδίῳ κατὰ τὸ 1839*, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Β., Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1993· Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 204-214 (= κείμενο τοῦ Δ. Χατζόπουλου γιὰ τοὺς τυπογράφους στὴν Ἀθήνα τοῦ 1894), 215-217, 280-286, 351-361 καὶ ἄλλοι.

26. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση τῆς 2.11.1911 (πβλ. Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 215). Ὁ «Κανονισμὸς Ὑγιεινῆς τῶν Τυπογραφείων» ἔσχυσε μὲ τὸ διάταγμα τῆς 11.2.1914. Τοῦ Κανονισμοῦ, ὅταν δημοσιεύτηκε σὲ χωριστὸ φυλλάδιο, προτάχθηκε ἐρμηνευτικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας πρὸς τοὺς νομάρχες, 24.2.1914 (βλ. ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς). Τὸ διάταγμα βλ. καὶ στὸ Σπ. Μ. Ἀντύπας, *Ἑλληνικὴ ἐργατικὴ νομοθεσία*, Ἀθήνα, Ι. Π. Ζαχαρόπουλος, 1938, σ. 364-367.

27. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 312, 1.11.1972.

Οί έλλιπεις μας γνώσεις για την πρωτεύουσα του έλληνικού κράτους, που σέ μεγάλο βαθμό όφείλονται στο γεγονός ότι λόγω έγκληματικής άδιαφορίας των ύπευθύνων δέν έχουμε ακόμη οργανωμένο άρχείο του Δήμου τής Αθήνας, δυσκολεύουν τή διερεύνηση ύποθέσεων για την κοινωνική κινητικότητα των τυπογράφων και τó βιοτικό τους επίπεδο: άν δηλαδή τά παιδιά τους ακολουθοϋν τó ίδιο επάγγελμα²⁸ ή άλλο, άνώτερης ή κατώτερης θέσης στην κοινωνική ιεραρχία; άν οί ίδιοι μέ τó γάμο τους βελτιώνουν την κοινωνική τους θέση; άν επιτυγχάνουν κάποια συγκέντρωση χρημάτων που επιτρέπει άγορά μεγαλύτερης κατοικίας ή μετακίνηση σέ αναβαθμισμένη συνοικία κλπ. Κάποιες πάντως μαρτυρίες συγκλίνουν στή διαπίστωση ότι στή γαμήλια άγορά οί τυπογράφοι είχαν σχετικά καλή θέση. Μερικοί, μάλιστα, όπως αναφέρθηκε, τó έκμεταλλεύτηκαν για νά μεταπηδήσουν, μέ την προίκα που έλαβαν, στην κατάσταση του ελεύθερου επάγγελματία.

Οί τυπογράφοι είναι από τους πρώτους εργαζομένους που επιχείρησαν συσσωματώσεις, πρώτα σέ άλληλοβοηθητικούς συλλόγους και άργότερα σέ συνδικαλιστικά σωματεία.²⁹ Τó συνδικάτο τους υπήρξε μαχητικό στίς διεκδικήσεις του και πέτυχε μέ άγώνες τó έξάωρο (1944) και άργότερα την ύπαλληλική ιδιότητα για τά μέλη του (1958). Οί τυπογράφοι πρωτοστάτησαν στίς κοινητοποιήσεις τής έργατικής τάξης, στους κοινωνικούς άγώνες, πολλοί από αυτούς άνήκαν στην Αριστερά και διακρίθηκαν στην Αντίσταση. Τó άρχείο του σωματείου τους κατασχέθηκε από τους πραξικοπηματίες τόν Απρίλιο του 1967, έπειδή θεωρήθηκε ότι περιείχε κι αυτό άνατρεπτικό υλικό. Δέν επιστράφηκε μετά την πτώση τής δικτατορίας και φαίνεται ότι είχε και αυτό την ίδια τύχη μέ τους φακέλους κοινωνικών φρονημάτων που μιá ανιστορική πολιτική έθνικής συμφιλίωσης έστειλε στην πυρά (1989). Σχετικό υλικό τής ΕΔΑ που διασώζεται στα ΑΣΚΙ, σίγουρα τó αντίστοιχο που κρατά έφτασφράγιστο τó ΚΚΕ, οί προσωπικές άναμνήσεις παλαιών συνδικαλιστών και άσφαλώς και άλλα τεκμήρια, ίσως επιτρέψουν την άνασυγκρότηση τής πλούσιας σέ δράση συνδικαλιστικής έμπειρίας των τυπογράφων.³⁰

Οί παλαιότεροι, πάντως, από αυτούς μαρτυροϋν για ένα πνεϋμα άλληλεγγύης σέ κοινές διεκδικήσεις, μέ έξαιρέσεις φυσικά, που τροφοδότησαν τους άπερ-

28. Ό,τι είναι δύσκολο για την Αθήνα, φαίνεται εύκολότερα διερευνήσιμο για άλλες πόλεις. Στην Έρμούπολη, για παράδειγμα, συναντάμε οικογένειες τυπογράφων που κρατοϋν τó επάγγελμα για δύο και τρείς γενιές.

29. Βλ. Ν. Σκιαδάς, ό.π., τ. Γ', σ. 178-203.

30. Η συνδικαλιστική αυτή δράση έχει υποχωρήσει σήμερα δραματικά και λόγω τής γενικότερης κάμψης του έργατικού κινήματος και διότι πολλοί άπασχολούμενοι στή ήλεκτρονική τυπογραφία δέν έγγράφονται στο σωματείο. Ένδεικτικό στοιχείο τής άλλαγής είναι ότι σήμερα στο σωματείο των εργαζομένων στίς γραφικές τέχνες πλειοψηφοϋν οί λιθογράφοι, όχι οί τυπογράφοι όπως παλαιότερα.

γροσπαστικούς μηχανισμούς κάποιων ἐργοδοτῶν. Ἀναφέρεται πῶς μέλη τοῦ σωματείου μάζευαν τὸ βδομαδιατικὸ τάλληρο ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ Ταμεῖο Ἀλληλοβοήθειας, ἀπαραίτητο σὲ περιόδους μακροχρόνιας ἀπεργίας. Συχνοὶ εἶναι καὶ οἱ «ἡρωισμοὶ» νέων στὸ ἐπάγγελμα τυπογράφων ποὺ προτίμησαν τὴ συμμετοχὴ σὲ μία ἀπεργία καὶ ἐπομένως τὴν ἀπόλυση καὶ τὴν ἀνασφάλεια ἀπὸ τὴν ὑπακοή σὲ ἓναν ἐργοδότη μὲ πατερναλιστικὴ διάθεση.

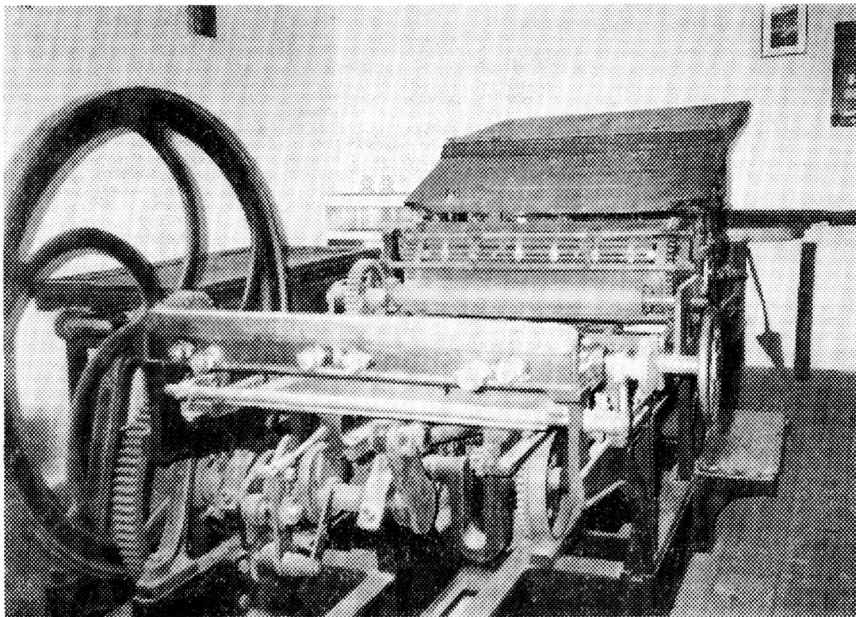
“Ὅλα αὐτὰ διαμόρφωσαν τὴν ταυτότητα τῶν τυπογράφων, τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους: φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροι πίστευαν ὅτι ὑπερεῖχαν μετὰξὺ πολλῶν ἐργαζομένων καὶ λόγῳ τῆς μόρφωσής τους καὶ διότι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς δουλειᾶς τους, ἰδιαίτερα οἱ στοιχειοθέτες, βρίσκονταν κοντὰ στὴ διανόηση, ἀκόμα καὶ κοντὰ στὴν πολιτικὴ. Γνώριζαν τὴ δύναμη ποὺ εἶχαν τὰ ἔντυπα στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ ὡς συντελεστὲς στὴ δημιουργία τους εἶχαν τὴν αἴσθηση ἢ τὴν ψευδαίσθηση κάποιας συμμετοχῆς καὶ ἐμπλοκῆς. Αὐτὸ ἴσχυε πολὺ περισσότερο γιὰ τοὺς ἐργαζομένους στὸν τύπο ποὺ στοιχειοθετοῦσαν, σελιδοποιοῦσαν ἢ τύπωναν τὶς μικρὲς καὶ μεγάλες εἰδήσεις.

Ἀπὸ νωρίς, ὅταν οἱ λινοτυπικὲς μηχανὲς χρησιμοποιήθηκαν γενναιότερα γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐφημερίδων, διαμορφώθηκε μιὰ κατηγορία τυπογράφων, τῶν ἐργατῶν τύπου, ἡ ὁποία, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους σὲ σημεῖο νὰ ἀποκτήσουν χωριστὸ σωματεῖο καὶ χωριστὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο.³¹ Οἱ ἐργαζόμενοι στὶς ἐφημερίδες λινοτύπες, ἀλλὰ καὶ οἱ τυπογράφοι ποὺ σελιδοποιοῦσαν τὰ φύλλα, οἱ μαρμαράδες, καὶ οἱ πιεστὲς τῶν μεγάλων περιστρεφόμενων πιεστηρίων, ἀμείβονταν πολὺ ὑψηλότερα (μαζὶ μὲ τὶς συνήθειες λόγῳ τῆς νυκτερινῆς ἐργασίας ὑπερωρίες ἢ ἀμοιβή τους ἦταν διπλάσια, ἀκόμη καὶ τριπλάσια τῶν λοιπῶν τυπογράφων) καὶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ἀποτελεσματικότερες πιέσεις γιὰ αὐξήσεις καὶ παροχές.³² Ἐπὶ πλέον κρατοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα κλειστὸ στὰ μέλη τοῦ σωματείου, τοὺς συγγενεῖς ἢ ἄλλους γνωστοὺς, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ νέες προσλήψεις γίνονταν μόνο μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ σωματείου, δὲν ἀνῆκαν στὴ βούληση τοῦ ἐργοδότη.³³ Μποροῦμε ἐδῶ νὰ ὀμιλοῦμε πράγματι γιὰ μιὰ ἀριστοκρατία μετὰξὺ τῶν τυπογράφων. “Ὅλοι ὀνειρεύονταν νὰ βροῦν τρόπους νὰ γίνουν δεκτοὶ στὴν προνομιούχο αὐτὴ ὁμάδα. Ἐνα περιστατικὸ ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴ θέση τῶν ἐργατῶν τύπου στὴ γαμήλια ἀγορὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ὑπεροχῆς τους: ἀναφέρεται

31. Χρήστος Γ. Καραμπλιᾶς, *Οἱ ἐργάτες τύπου καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τὸ 1821 ἕως τὸ 1975*, Ἀθήνα 1975.

32. *Καταστατικὸν Ἐνώσεως Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1965· βλ. ἐπίσης: *Σύμβασις Ἐργασίας Ε.Ι.Η.Ε.Α.* (Ἐνωσις Ἰδιοκτητῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν) — *Ε.Ε.Τ.Α.* (Ἐνωσις Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν), [Ἀθήνα 1965].

33. [Ἐνωσις Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν], *Κανονισμὸς εἰσδοχῆς μελῶν εἰς τὸν κλάδον*, [Ἀθήνα 1965].

Ἐπίπεδο χειροκίνητο πιεστήριο, σχῆμα 52×82 ἐκ., Maschinenfabrik Augsburg, 1882.
Λειτουργήσῃσὲ στὸ Ἀγιορειτικὸ Τυπογραφεῖο ἀπὸ τὸ 1930 ἕως τὸ 1953.
(Φωτογρ. Χρῆστος Μανουσαρίδης, 1996)

ὅτι ὅταν ἓνας ὑποψῆφιος γαμπρὸς παρουσιάστῃκε στὸν μέλλοντα πεθερὸ του γιὰ νὰ ζητήσῃ τὸ χέρι τῆς κόρης του, ὁ τελευταῖος μὸλις ἄκουσε τὸ ἐπάγγελμα τυπογράφος ἔσπευσε νὰ συγκατανεύσῃ ἀμέσως, νὰ προσδιορίσῃ ἡμερομηνία γάμου καὶ προίκα, νομίζοντας ὅτι ὁ ὑποψῆφιος ἐργαζόταν σὲ ἐφημερίδα. Ὅταν διαπίστῳσε ὅτι ὁ γαμπρὸς του ἦταν στοιχειοθέτης σὲ ἓνα μικρὸ μαγαζί, ἦταν ἀργὰ πλέον γιὰ νὰ ἀναιρέσῃ τὴ συγκατάθεσή του.

Σχετικὰ μὲ τῖς ἀντιδράσεις τῶν τυπογράφων στὸν τεχνολογικὸ ἐκσυγχρονισμό, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις συμβολικῆς ἀντίδρασης, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ τεχνολογία αὐτὴ «ἀπορροφήθηκε», ὡς καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, χωρὶς σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τοὺς ἐργαζομένους. Κατ' ἀρχὴν οἱ λινотυπῖες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ τῖς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ, καὶ οἱ περισσότεροι λινотυπῖες ἦταν πρῶν στοιχειοθέτες. Ὅσα τυπογραφεῖα εἶχαν τέτοιες μηχανές, δὲν φαίνεται ὅτι ἐπηρεάσαν σημαντικὰ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας,³⁴ καὶ διότι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους οἱ λινотυπῖες δὲν ἐπέ-

34. Δὲν ἔλειψαν, φυσικά, ἀπολύσεις ἀπὸ τὴ χρῆση μηχανῶν. Βλ., ὡστόσο, τὸ ὑπ' ἀρ. 1390/9.5.1953 ἀπόσπασμα Πρακτικῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Τ.Α.Τ. μὲ τὸ ὁποῖο

τρεπαν παρά μιὰ μορφή ἐργασίας, στρωτὸ κείμενο, ἀράδες. Ἀκόμα καὶ ὅταν χρησιμοποιήθηκαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συστηματικότερα οἱ μονοτυπίες, στὶς δεκαετίες 1960-1970, καὶ πάλι οἱ ἐργαζόμενοι δὲν ἐπηρεάστηκαν πολὺ γιατί ἡ μεγάλη ἐκρηξὴ τῶν ἐκδόσεων στὰ χρόνια αὐτὰ (δικτατορία καὶ ἀμέσως μετὰ) ἐξισορρόπησε τὸν περιορισμὸ τῆς στοιχειοθεσίας μὲ ἐργασίες διορθώσεων καὶ σελιδοποίησης. Ἡ κρίση ἄρχισε μὲ τὴ φωτοσύνθεση, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, γιὰ νὰ κορυφωθεῖ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἡλεκτρονικῆς τυπογραφίας ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990.

Οἱ ἐργοδότες

Ὁ Ὁδηγὸς τοῦ Ἰγγλέση ἀναφέρει 128 τυπογραφεῖα στὴν Ἀθήνα τοῦ 1930 καὶ 205 τοῦ 1954.³⁵ Τουλᾶχιστον 30 συναντῶνται, μὲ μικροαλλαγές, καὶ στοὺς δύο καταλόγους. Ἀσφαλῶς δὲν καταχωρίζονται καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ μικρότερα. Τὰ περισσότερα εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ὀρισμένα τετράγωνα τοῦ κέντρου τῆς πόλης. Τὸ 1954 οἱ δρόμοι ποὺ ἔχουν τὰ περισσότερα τυπογραφεῖα εἶναι: Λέκκα (11 καταστήματα), Πραξιτέλους (9), Εὐριπίδου (9), Περικλέους (6), Θησέως (6), Καποδιστρίου (5), Ε. Μπενάκη (5), στοὰ Πάππου (5), Θεμιστοκλέους (4), Χαβρίου (4), Ψαρῶν (3), Σοφοκλέους (3), Μενάνδρου (3), Ἴπποκράτους (3). Σημειώνει γιὰ τὸ τί συνέβαινε δύο-τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα ὁ Ἑμμανουὴλ Κάσδαγλης:

«Ὡς πρὶν 10-15 χρόνια, πίσω ἀπὸ τὸ παλαιὸ Δημαρχεῖο, στοὺς γύρω δρόμους καὶ μέχρι τοῦ Ψυρρῆ, ἀπλωνόταν ἕνας ἀστερισμὸς ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα τυπογραφεῖα. Πρυτάνευαν οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Θεοφανίδη καὶ περισσότερο τὸ τυπογραφεῖο του “Ἑμπρός”, σήμερα θέατρο. Ἀπόγευμα, ὅταν ἔκλεινε ἡ πολύβουη ἀγορά, ἦταν χαρακτηριστικὸς ὁ γδοῦπος τῶν ταχυπαιστηρίων καὶ τὸ μεταλλικὸ κελλάρισμα τῆς λινοτυπίας».³⁶

Σχετικὰ μὲ τὸ προσωπικὸ ποὺ ἀπασχολεῖται σημειώθηκε ἤδη ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ καταστήματος καὶ τὴν ἐποχικὴ διακύμανση τῶν ἐργασιῶν. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ φαίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαζομένων στὸ τυπογραφεῖο τῶν Φ. Κωνσταντινίδη - Κ. Μιχαλᾶ κατὰ τὴν περίοδο 1944-1962, σύμφωνα μὲ τὶς καταστάσεις ποὺ ὑποβλήθηκαν στὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο:

ἀπορρίπτονται ὁκτώ αἰτήσεις ἐργαζομένων οἱ ὅποιοι ζήτησαν ἀποζημίωση ἐπειδὴ ἀπολύθηκαν λόγω εἰσαγωγῆς λινοτυπικῶν καὶ μονοτυπικῶν μηχανῶν ἢ αὐτόματου πιεστηρίου. Ἡ ἀπόρριψη στηρίχθηκε στὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ ἀπολύσεις εἶχαν γίνει σὲ προγενέστερους χρόνους καὶ ἐπομένως θεωρήθηκαν ἄσχετες μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῶν μηχανῶν (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ, φάκελος ἐργαζομένων ἀρ. 740).

35. Ν. Ἰγγλέσης (ἐκδ.), *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος 1930*, σ. 306-307 καὶ *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος 1954*, σ. 559-560.

36. Ε. Χ. Κάσδαγλης, «Παλιὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας...», *δ.π.*, σ. 21.

Ἀριθμὸς ἐργαζομένων στὸ τυπογραφεῖο
Φ. Κωνσταντινίδη - Κ. Μιχαλᾶ (1944-1962)³⁷

	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Ἰαν.		—	2	6	16	10	9	8	8	10	10
Φεβρ.		2	4	6	16	10	9	7	8	10	10
Μάρτ.		3	4	6	10	9	9	7	10	10	10
Ἀπρ.		4	4	6	11	9	9	7	10	11	11
Μάιος	2	4	*	8	9	8	9	8	10	9	12
Ἰούν.	1	5	5	9	8	8	10	8	10	6	12
Ἰούλ.		5	5	9	8	8	10	9	10	11	14
Αὐγ.		5	5	3	10	8	10	9	10	10	14
Σεπτ.		5	7	7	9	8	1	9	9	10	14
Ὀκτ.		5	7	10	10	8	10	9	9	10	17
Νοέμ.		5	7	10	11	8	5	8	10	10	15
Δεκ.		5	7	9	9	9	5	8	10	9	13
Μηνιαῖος ΜΟ		4,36	5,18	7,42	10,58	7,83	8,72	8,08	9,50	9,66	12,66

	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Ἰαν.	14	14	13	14	15	16	15	17
Φεβρ.	18	14	13	15	15	16	16	17
Μάρτ.	19	18	13	15	13	16	15	18
Ἀπρ.	15	12	13	15	14	16	17	20
Μάιος	15	16	14	15	16	16	16	19
Ἰούν.	13	17	13	14	15	17	16	20
Ἰούλ.	12	15	13	13	16	16	16	22
Αὐγ.	14	15	13	14	16	16	15	20
Σεπτ.	14	16	13	15	16	19	18	19
Ὀκτ.	15	14	14	16	16	18	17	18
Νοέμ.	15	14	14	16	16	16	17	21
Δεκ.	14	14	14	15	16	16	17	22
ΜΜΟ	14,83	14,92	13,33	14,75	15,33	16,50	16,25	19,42 ³⁸

Τὸν Μάιο τοῦ 1946 δὲν ἀναγράφονται ἐργαζόμενοι γιὰτὶ μεσολάβησε ἡ μεταφορὰ τοῦ τυπογραφείου ἀπὸ τὴν Χαρ. Τρικούπη 1 στὴ στοὰ Περσουλίδου. Ἐπίσης τὸν Σεπτ. 1950 ἀπουσιάζουν οἱ ἐργαζόμενοι ἀπὸ τὴν κατάσταση γιὰτὶ ἀπὴργησε ὅλο τὸ προσωπικόν.

Αὐτὴ ἡ σταδιακὴ αὐξηση τοῦ προσωπικοῦ, μὲ μικρὲς σχετικὰ διακυμάνσεις, φαίνεται πὺδ συγκεκριμένα ἀν δοῦμε τίς εἰδικότητες τῶν ἀπασχολουμένων. Τὸ Μάιο τοῦ 1951 στὸ τυπογραφεῖο τῶν Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ ἐργάζονται

37. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

38. Πβλ. τὸ μηνιαῖο μέσο ὄρο ἐργαζομένων καὶ στὸ τυπογραφεῖο τῶν Λωρίδα - Ξάνθου - Κ. Λούκου (ἀρ. φακέλου ἐργοδοτῶν 512: 1951: 7,17· 1952: 9· 1953: 14,8· 1954: 18,5· 1955: 27,4. Τὸ μεγάλο ἄλμα τοῦ 1954-1955 συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀγορὰ λινοτυπικῶν μηχανῶν. Τὸ κόστος ὅμως τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα αἰτίαι, ὁδήγησαν τὸ ἐν λόγω τυπογραφεῖο σὲ κρίση καὶ τελικὰ σὲ πτώχευση.

ὁκτὼ ἄτομα: 3 τυπογράφοι (προφανῶς στοιχειοθέτες), 3 διαλυτές, 1 πιεστής καὶ 1 μαθητευόμενος. "Οἱ εἶναι ἄνδρες. "Ανδρες εἶναι καὶ οἱ 15 ἐργαζόμενοι τὸ Μάιο τοῦ 1956: 5 στοιχειοθέτες, 4 διαλυτές, 2 πιεστές, 1 χαρτοθέτης, 1 μαθητευόμενος, 1 βιβλιοδέτης, 1 λογιστής, 1 ἐπιστάτης. Τὸ Νοέμβριο 1962 τὰ ἀπασχολούμενα ἄτομα ἀνέρχονται σὲ 21: 4 ὑπάλληλοι (1 λογιστής, 1 ὑπάλληλος, καὶ δύο ἐργαζόμενες στὸ κλαβιέ) καὶ 17 «ἐργατοτεχνίτες» (8 στοιχειοθέτες, 3 πιεστές, 1 μονοτύπης, 2 βιβλιοδέτες, 2 μικροί, 1 μικρά).

Τὸ 1962 εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἀπόπειρες ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἡ παρουσία τῆς μονοτυπίας ἔχει ἐκτοπίσει ὀλοσχερῶς τοὺς διαλυτές: οἱ στοιχειοθέτες διορθώνουν καὶ σελιδοποιοῦν τὰ κείμενα ποὺ παράγει ἡ μηχανή. Ὁ μονοτύπης, μὲ μεροκάματο 126 δρχ., ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα στὴν ἐπιχείρηση,³⁹ προφανῶς δουλεύει στὸ χυτήριο τῆς μηχανῆς, ἐνδεχομένως χτυπάει καὶ ἀράδες. Τὴν τελευταία αὐτὴ ἐργασία ἔχουν κυρίως ἀναλάβει δύο γυναῖκες ποὺ δηλώνονται ὡς ἀπασχολούμενες στὸ κλαβιέ, θεωροῦνται ὑπάλληλοι καὶ ἀμείβονται μὲ μισθό, 1.600 δρχ. τὸ μήνα. Ἡ μεγαλύτερη ἀπασχόληση γυναικῶν —στὴ στοιχειοθεσία ἦταν περιορισμένη, στὰ πιεστήρια ἀνύπαρκτη— στὰ κλαβιέ τῆς μονοτυπίας προμηνύει τὶς σημαντικὲς ἀλλαγές ποὺ θὰ ἐπέλθουν στὸ τυπογραφικὸ ἐπάγγελμα ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἔμφυλο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ὅταν θὰ γενικευτεῖ ἡ ἡλεκτρονικὴ τυπογραφία.

Στὸ τυπογραφεῖο Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ γίνονται ὅλες οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ἐντύπου: στοιχειοθεσία, ἐκτύπωση, βιβλιοδεσία. Πολλὰ ὡστόσο τυπογραφεῖα ἄλλοι τύπωναν τὰ τυπογραφικὰ ποὺ εἶχαν στοιχειοθετήσει καὶ σελιδοποιήσει, καὶ ἄλλοι τὰ βιβλιοδετοῦσαν. Τὸ καροτσάκι μὲ τὸ ὅποιο οἱ μαθητευόμενοι τυπογράφοι, οἱ μικροί, μετέφεραν τὶς τυπογραφικὰς πλάκες στὸ πιεστήριο ἢ τὶς ἔφεραν πίσω γιὰ διάλυση, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κανονικότητες τῶν τυπογραφείων χωρὶς πιεστήριο.

Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργασιακοῦ χώρου στὰ μεγάλα κυρίως τυπογραφεῖα ἔχουμε, μεταξὺ ἄλλων, πληροφορίες καὶ φωτογραφίες γιὰ τὸ κατὰστημα τῶν ἀδελφῶν Ταρουσόπουλου.⁴⁰ Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο «Ἑστία» μαρτυρεῖ ὁ Ν. Σκιαδᾶς:

«Τὸ τυπογραφεῖο ἔπινε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἰπποκράτους ὡς μέσα ἐκεῖ ποὺ σήμερον ἔχει σχηματισθεῖ ἡ Στοὰ Ὀπερα. Ἀμέσως στὴν εἴσοδο ἦταν τὰ γραφεῖα. Συνέχεια ἀνοίγονταν ἡ τυπογραφικὴ αἴθουσα. Στὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου ἦταν ἐγκατεστημένα τὰ πιεστήρια καὶ ἀριστερὰ στοιβάζονταν τὸ χαρτί γιὰ ἐκτύπωση· συνέχεια σὲ δύο σειρὰς ἀπλώνονταν σὲ σχῆμα πυραμίδας οἱ τυπογραφικὲς κάσες καὶ στὰ ἐνδιάμεσα τὰ κασονάκια μὲ τὰ κεφαλαῖα. Τὸ βιβλιοδετεῖο ἦταν σὲ πατάρι πάνω ἀπὸ τὸν μισὸ τοῦ τυπογραφείου χώρου».⁴¹

39. Πβλ. πίνακα τῆς σ. 314.

40. Ε. Χ. Κάσδαγλης, *Τὸ ἀγλαότερο τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Ταρουσόπουλου*. Ἀφήγημα σὲ ἐπάλληλους κύκλους μὲ ἐπίκεντρο τὸ παλαιὸ τυπογραφεῖο, Ἀθήνα, Ἄγρα, 1990.

41. Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 57-58, σημ. 1. Γενικὰ γιὰ τὸ τυπογραφεῖο «Ἑστία» τῶν Κ. Μάισερ καὶ Ν. Καργαδούρη, βλ. στὸ ἴδιο, σ. 57-61.

Οι απόψεις, μεταπολεμικά, των ιδιοκτητών τυπογράφων⁴² για τὸ ἐπάγγελμα τους καὶ γιὰ τίς σχέσεις μὲ τοὺς ἐργαζομένους ἀποτυπώνονται ἐναργῶς στὸ ἔντυπο *Ἡ Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος Ἐφημερὶς τῶν Ἑργοδοτῶν Τυπογράφων τῆς Ἑλλάδος*, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ 15.6.1958. Τὰ θέματα ποὺ συνεχῶς ἐπανέρχονται εἶναι ἡ πληθώρα τῶν ὑπαρχόντων καταστημάτων (ὁ ὑπερπαγγελματισμός), ὁ ἄγριος ἀνταγωνισμός μεταξὺ τους ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πτώση τῶν τιμῶν, ἡ ἔλλειψη ἐνιαίας πολιτικῆς ἀπέναντι στὶς μισθολογικὲς διακδικήσεις τῶν ἐργαζομένων, ἡ ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν ποὺ αὐτὸς συνεπάγεται, κλπ. Μεταξὺ τῶν προτάσεων:

«Νὰ καταργηθοῦν ὅλα τὰ ἀφανῶς λειτουργοῦντα τυπογραφεῖα, τὰ ὁποῖα ἐργάζονται λαθραίως, χωρὶς ὑποχρεώσεις εἰς ἐφορίαν, Ἐπιμελητήρια, Τ.Ε.Β.Ε., Τ.Α.Τ. κλπ. καὶ νὰ καταργηθῇ τὸ δικαίωμα σὲ ἄτομα ποὺ δὲν διατηροῦν τυπογραφεῖον νὰ ἀναλαμβάνουν τυπογραφικὲς ἐργασίες.

Νὰ συμπτυχθοῦν τὰ τυπογραφεῖα μας εἰς ὀλίγα γερὰ συγκροτήματα, ὑπὸ τύπον συνεταιρισμοῦ ἢ εταιρίας, ὑπὸ μίαν ἐνιαίαν συνεργασίαν...».⁴³

Πολλοὶ ἐργοδότες ἀντέδρασαν στὴν ὑπαλληλοποίηση τῶν τυπογράφων, ἡ ὁποία ὅμως τελικὰ ἐπιτεύχθηκε⁴⁴ καὶ ἔτσι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, κατέστησε τὴν ἀπόλυσή τους δυσκολότερη. Ἀρνήθηκαν πολλὲς φορὲς νὰ χορηγήσουν αὐξήσεις μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ τιμάρθιμος παρέμεινε στάσιμος, ἀλλὰ τελικὰ ὑποχρεώθηκαν ἀπὸ τίς κινητοποιήσεις τῶν ἐργατῶν νὰ βελτιώσουν τὰ μεροκάματα.⁴⁵

Συνεχῆς εἶναι, ἐπίσης, ἡ προσπάθεια τῆς *Τυπογραφίας* νὰ ἀναιρέσει τὰ ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν ἐπιχειρήματα τῆς ἐφημερίδας *Ὁ Τυπογράφος*⁴⁶ ποὺ κατήγγειλε αὐθαίρετες ἐνέργειες ἐργοδοτῶν, τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μαθητευομένων, κ.ἄ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐργασιακά, στὸ ἔντυπο τῶν ἐργοδοτῶν ἀνιχνεύονται πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ μηχανολογικὸ ἐξοπλισμὸ τῶν τυπογραφείων (διαφημίσεις λινοτυπικῶν καὶ μονοτυπικῶν μηχανῶν, πιεστηρίων, βιβλιοδετικῶν μηχανῶν κλπ.), τὸ κόστος τοῦ χαρτιοῦ, τῆ φορολογία κ.ἄ.

Δίπλα σὲ ἐργοδότες, μεγάλων κυρίως τυπογραφείων, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ κέρδη τους μὲ συμπίεση τῶν ἡμερομισθίων καὶ ἐργασιακὴ πει-

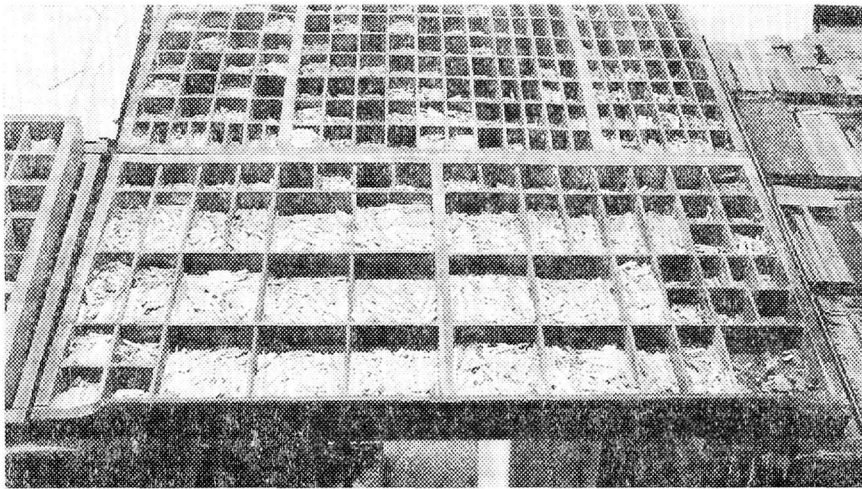
42. Εἶχαν καὶ αὐτοὶ ὁργανωθεῖ στὴν *Ἑνωσιν Βιοτεχνῶν Τυπογράφων Ἀθηνῶν/Πειραιῶς*. Τὸ 1920 συναντᾶται ὁ *Σύνδεσμος Καταστηματαρχῶν Τυπογράφων ἐν Ἀθήναις*.

43. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 6 (5.9.1958): «Κρίσεις καὶ γνῶμαι διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ἐπαγγέλματός μας», τοῦ Ν. Φιλιππάτου.

44. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 9 (28.10.1958) καὶ ἀρ. 10 (18.11.1958): μὲ ἀπόφαση τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπάλληλοι θεωρήθηκαν οἱ στοιχειοθέτες καὶ μόνον οἱ προϊστάμενοι τῶν πιεστῶν.

45. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 10 (18.11.1958) καὶ ἀρ. 11 (5.12.1958). Οἱ ἐργάτες τύπου εἶχαν ἰσχυρότερα μέσα πίεσης. Γιὰ τίς διεκδικήσεις τους βλ. Χ. Καραμπιλιάς, *δ.π.*, 62-68.

46. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 17 (10.4.1959). Δὲν ἔχω κατορθώσει ὡς τώρα νὰ ἐντοπίσω φύλλα τοῦ *Τυπογράφου*. Ἀντίτυπο τῆς *Τυπογραφίας* βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς.

θαρχία, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ποὺ χρησιμοποίησαν πατερναλιστικὲς μεθόδους γιὰ νὰ βελτιώσουν τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἐργαζομένους.⁴⁷ Ἀναφέρονται ἐδῶ ἐνδεικτικὰ, ἂν καὶ ἀπὸ συγγενὴ μὲ τὴν «κλασικὴ» τυπογραφία κλάδο, οἱ πρωτοβουλίες ποὺ ἔλαβε ὁ Κώστας Ἀσπιώτης ὅταν ἀνέλαβε (μετὰ τὸ 1901) τὴ διεύθυνση τοῦ μεγάλου λιθογραφείου «Ἀσπιώτη - ΕΛΚΑ Γραφικαὶ Τέχναι»:

«Ἡ ἴδρυσή μέσα στὸ ἐργοστάσιο σταθμοῦ πρώτων βοηθειῶν γιὰ τὸ προσωπικόν, μὲ δύο κλῖνες, μόνιμο γιαντὸ καὶ νοσοκόμο, ἡ δωρεὰν παροχὴ ἱατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς περιθάλψεως, ἡ προσφορά μεσημβρινοῦ φαγητοῦ σὲ ὅλους τοὺς ἐργαζομένους ἔναντι συμβολικοῦ τιμήματος 35 λεπτῶν ἡμερησίως, τὸ ἄνοιγμα γιὰ κάθε ἀνύπαντρη ἐργάτρια ἐιδικοῦ λογαριασμοῦ στὸ ὁποῖο μεταφέρονταν τὸ προῖόν τῶν κρατήσεων ποὺ τῆς γινόταν ἀπὸ τὶς ἀποδοχές (10%), ποσὸν ποὺ τὴν ὀρισμένη στιγμή ἀπεδίδοτο σὰν προῖκα, μαζὶ μὲ τοὺς τόκους καὶ μὲ ἀνάλογη συνεισφορὰ τῆς ἐταιρείας στὴ δικαιοῦχο, ἡ χορήγηση ἐκτάκτων βοηθημάτων σὲ ὅσους καὶ ὅσες εἶχαν ἀποδεδειγμένως ν' ἀντιμετωπίσουν ἑκτακτες ἀνάγκες, ἡ ὁργάνωση ἐκδρομῶν καὶ θεατρικῶν παραστάσεων κλπ. κλπ.»⁴⁸

47. Γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν ἐργοδοτῶν-τυπογράφων στὴν τσαρική Ρωσία νὰ δείξουν ὅτι μοιράζονται τὶς ἴδιες ἀξίες μὲ τοὺς ἐργαζομένους, βλ. Mark D. Steinberg, *Moral Communities. The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry 1867-1907*, Berkeley κ.ά., University of California Press, 1992.

48. Ἀσπιώτη - ΕΛΚΑ. *Γραφικαὶ Τέχναι, 1873-1973, 100 χρόνια*, Ἀθήνα 1973, σ. 17 (= Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 289-290, σημ. 2). Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἐλληνικὸ λιθογραφεῖο: ἱδρύθηκε τὸ 1873 στὴν Κέρκυρα, μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα, ὅπου, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα. Βλ. καὶ Ε. Χ. Κάσδαγλης, «Τὰ παλιὰ τυπογραφεῖα...», ὁ.π., σ. 21. Βλ. ἐπίσης μέτρα ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων τῆς «Ἑλληνικῆς Χαρ-

Δὲν εἶμαι σὲ θέση ἀκόμη νὰ παρουσιάσω τοὺς οἰκονομικοὺς ἀπολογισμοὺς μερικῶν τυπογραφείων⁴⁹ ὥστε νὰ στηριχθοῦν κάποιες ὑποθέσεις γιὰ τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα, ἂν δηλαδή ἡ ἐπιχείρηση ἦταν κερδοφόρα καὶ σὲ ποῖο βαθμό, ἂν τὰ ἔξοδα καλύπτονταν ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς προσωπικοῦ ἢ καὶ ἀπὸ προσπάθειες ἀνανέωσης τοῦ τυπογραφικοῦ ὕλικου καὶ ἀπόπειρες ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ ἀγορὰ νέου τύπου μηχανημάτων, κλπ. Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, θὰ μπορούσαν νὰ ἀναζητηθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὸ κατὰ πόσο ἓνα τυπογραφεῖο ἀναλαμβάνει ὁποιαδήποτε ἐργασία προσφέρεται ἢ εἰδικεύεται σὲ μία ἢ περισσότερες κατηγορίες ἐντύπων· ποιὲς εἶναι οἱ σχέσεις του μὲ συγκεκριμένους ἐκδότες· ἂν εἶναι συγχρόνως τὸ ἴδιο καὶ ἐκδοτικὸς ὁργανισμός, κλπ.

Πέθανε οριστικά ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβέργιου;

Ἡ λινοτυπία καὶ ἡ μονοτυπία ὁδήγησαν σὲ δομικὲς ἀλλαγές καὶ ἀναπροσαρμογὲς τὴν παραδοσιακὴ τυπογραφία. Ὡστόσο, ὁ στοιχειοθέτης, τὸ κεντρικὸ πρόσωπο, παρέμεινε πρωταγωνιστής. Μπορεῖ νὰ μὴ στοιχειοθετοῦσε πλέον ὅλο τὸ κείμενο, ἀλλὰ αὐτὸς τὸ σελιδοποιοῦσε, μετέτρεπε δηλαδή τὶς ἀράδες τῶν μηχανῶν σὲ σελίδες, 8σέλιδα, 16σέλιδα, κ.ἄ. Αὐτὸς διόρθωνε τὰ λάθη, ἔβαζε τὶς ὑποσημειώσεις, τοὺς τίτλους, τὶς κεφαλίδες. Ἀπὸ τὴ μικρὴ ἢ μεγάλη τεχνικὴ καὶ εὐαισθησία του ἔξαρτιόταν, σὲ μεγάλο βαθμό, ἡ ποιότητα τοῦ παραγόμενου ἐντύπου. Ὅλοι γνωρίζουμε τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ συνεργασία μονοτυπίας καὶ στοιχειοθεσίας. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ οἱ ἀδελφοὶ Παληβογιάννη, οἱ ὁποῖοι γιὰ δεκαετίες τροφοδότησαν πολλὰ τυπογραφεῖα μὲ ὑποδειγματικὰ τεμάχια ποὺ παρήγαγαν στὴ μονοτυπία τους. Αὐτὰ τὰ τεμάχια, καὶ φυσικὰ καὶ ἄλλων μονοτυπιῶν, μετατράπηκαν ἀπὸ τὴ μαστοριά τοῦ Φίλιππου Βλάχου, τοῦ Χρίστου Μανουσarıδη, τοῦ Αἰμίλιου Καλιακάτσου καὶ πολλῶν ἄλλων σὲ τυπογραφικὲς σελίδες ποὺ ἔδωσαν ἐξαιρετικὰ βιβλία. Ὁ Γουτεμβέργιος ἔδω ἐκσυγχρονίστηκε, δὲν ἄλλαξε πρόσωπο.

Μὲ τὴ φωτοσύνθεση, ὅμως, καὶ κυρίως μὲ τὸν computer, ὅταν δὲν χρειά-

τοποιίας Αἰγαίου» (ἀπὸ τὸ 1927): *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 4 (5.8.1958): ἀπασχολεῖ καθ' ὅλο τὸ 24ωρο 600 ἐργάτες καὶ ὑπαλλήλους· διαθέτει ἐστιατόριο γιὰ 400 ἄτομα, κατοικίες ἐγγάμων ὑπαλλήλων μὲ γκαράζ· κατοικίες ἀγάμων ὑπαλλήλων. Συναφὲς ἐπιχείρηση, ἀπὸ τὸ 1930, ἡ «Χαρτοβιομηχανία Αἰγαίου» ποὺ συμπληρώνει τὸ ἔργο τῆς χαρτοποιίας, ἀπασχολεῖ 120 ἐργατοτεχνίτες καὶ ὑπαλλήλους, καὶ παράγει κατὰστιχα, τετράδια, φακέλους κλπ. Βλ. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 6 (5.9.1958).

49. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ μετοχικὸ κεφάλαιο μεγάλων ἐκδοτικῶν ὁργανισμῶν ὅπως ὁ «Πυρσὸς» καὶ ὁ «Δημητράκιος», ἢ τοὺς γενικοὺς ἰσολογισμοὺς τοῦ «Ἐλευθερουδάκη» καὶ τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Χαρτοποιίας». *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, Δελτίον Ἀνωτάτων Ἐταιρειῶν*, ἀρ. 41(29.2.1928), ἀρ. 209(19.9.1928), ἀρ. 164(9.7.1928), ἀρ. 267(20.12.1928).

ζονταν στρίποδα, κάσες, στοιχειά, μέταλλα και διάστιχα, όταν οι έργαζόμενοι δεν λέρωναν τὰ χέρια τους, δεν στέκονταν όρθιοι, αλλά σέ ένα γραφεϊο ή στο σπίτι τους πληκτρολογούσαν τὰ κείμενα, όταν, σχηματικά, έφτανε ένα ήλεκτρονικό μηχανήμα και μία offset για νά παραχθεϊ ένα βιβλίο, ό Γουτεμβέργιος φάνηκε ότι είχε πεθάνει όριστικά. Ἡ πεποίθηση αὐτή ήταν περισσότερο έντονη όταν στα τέλη τής δεκαετίας τοῦ 1970 και τή δεκαετία τοῦ 1980 διάφοροι έσπευσαν νά αγοράσουν φωτοσυνθέσεις, νοίκιασαν 1-2 δωμάτια, χρησιμοποίησαν φτηνά έργατικά χέρια, κυρίως νέα κορίτσια, και χωρίς νά διαθέτουν βασικές γνώσεις τυπογραφίας ανέλαβαν νά εκδώσουν βιβλία με τιμές σαφώς φτηνότερες από όσες ζητούσαν τὰ «κλασικά» τυπογραφεϊα. Τό αποτέλεσμα ήταν, τις περισσότερες φορές, απογοητευτικό. Ἀκόμα και σπουδαϊα για τὸ περιεχόμενό τους βιβλία ήταν αδύνατο νά διαβαστοῦν. Ὁ Γουτεμβέργιος δεν είχε πεθάνει, είχε δολοφονηθεϊ.

Ἡ ίσοροπία επήλθε σταδιακά όταν οι ίδιοι οι τυπογράφοι ή επιχειρηματίες που δεν θέλγαν νά άρνηθοῦν μιὰ παράδοση εκατονταετηρίδων, ενεπλάκησαν γενναϊότερα στην ήλεκτρονική τυπογραφία. Ἀπό αὐτή τή συνύπαρξη και δημιουργική συνεργασία τής παράδοσης με τή νέα τεχνολογία ξεπεράστηκαν τὰ περισσότερα προβλήματα και τὰ παραγόμενα έντυπα, με τις άπειρες δυνατότητες που παρέχουν οι έπεξεργαστές κειμένου τών ύπολογιστῶν, βελτιώνονται καθημερινά. Ὑπάρχουν, μάλιστα, περιπτώσεις που, αν δεν είσαι ειδικός, δύσκολα μπορείς νά διακρίνεις κείμενο τὸ όποιο παρήχθη με γραμματσειρές που μιμοῦνται μεταλλικά στοιχειά από αντίστοιχο κείμενο τής κάσας ή τής μονοτυπίας.⁵⁰ Ὑπό τις συνθήκες αὐτές θα ήταν θεμιτό νά ίσχυριστοῦμε ότι ό Γουτεμβέργιος πέρασε σέ άλλη ίστορική φάση. Προκύπτει, επομένως, ή ανάγκη νά διασωθοῦν τὰ τεχνολογικά κατάλοιπα και ή τεχνογνωσία τών προηγούμενων φάσεων, κάτι που άρκετά καθυστερημένα επιχειρεϊται στην Ἑλλάδα.⁵¹

Μιὰ άλλη εξέλιξη άπειλεϊ άμεσα όχι μόνο τή μορφή αλλά και τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου. Ἡ γενναϊά είσβολή μεγαλο-έκδοτῶν, συχνά μη σχετικῶν με τὸ έντυπο, στην παραγωγή του, και ή συγκέντρωση σέ λίγες έκδοτικές μονάδες, οι όποϊες διευθύνονται πλέον από άνώνυμες εταιρεϊες, τοῦ μεγαλύτε-

50. Για τις γραμματσειρές αὐτές βλ. ένδεικτικά: Τάκης Κατσουλίδης, *Ἑλληνική Γραφή. Τὸ Σχέδιο τοῦ Γράμματος*, Ἀθήνα, Καστανιώτης, [1991].

51. Ἀπ' όσο γνωρίζω, οι σπουδαιότερες πρωτοβουλίες εϊναι οι ακόλουθες: Ὁ Γ. Πλουμίδης έχει δημιουργήσει στο Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων μουσεϊο παλαιῶν τυπογραφικῶν μηχανῶν. Με πρωτοβουλία τοῦ διευθυντῆ τής Βικελαίας Βιβλιοθήκης Νίκου Γιανναδάκη περιήλθε στη βιβλιοθήκη αὐτή τὸ τυπογραφεϊο τοῦ Φίλιππου Βλάχου. Τὸ Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ἰδρυμα ΕΤΒΑ (τώρα Πολιτιστικό Ἰδρυμα Ὁμίλου Πειραιῶς) ένέταξε πρόσφατα στις δραστηριότητές του τὸ έρευνητικό πρόγραμμα «Ἰστορία τής τεχνολογίας τής ελληνικής τυπογραφίας, 15ος-20ος αϊ.», με υπεύθυνο τὸν Τριαντάφυλλο Σκληβενίτη. Βλ. *Τεχνολογία* 10/11 (2001) 42-43· *Ἡ Τυπογραφία* άρ. 936 (15.7.2002) 15-16.

ρου ποσοστοῦ τῶν παραγόμενων τίτλων, ἀπειλοῦν νὰ μετατρέψουν τὸ βιβλίο ἀπὸ πολιτισμικὸ ἀγαθὸ σὲ καταναλωτικὸ προϊόν, καὶ ἐπομένως νὰ ἐπικρατήσουν καὶ ἐδῶ οἱ νόμοι τῆς ἀγορᾶς. Ἦδη στὶς ΗΠΑ καὶ σὲ χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐπιλέγονται ἀπὸ ἐκδοτικoὺς οἴκους κατὰ προτίμηση βιβλία εὐπεπτα καὶ μὲ πολλὰς εἰκόνες, ἐπειδὴ προσδοκᾶται ὅτι θὰ πωληθοῦν μαζικὰ στὰ μεγαλοκαταστήματα.⁵² Ἡ τύχη τῆς τυπογραφίας σὲ αὐτὴ τὴν περιπέτεια εἶναι δύσκολο νὰ προκαθοριστεῖ. Ἐνα εἶναι σίγουρο: ἔχει χαθεῖ ἡ μικρὴ ἢ μεγάλῃ αὐτονομία τοῦ τυπογράφου ἀπὸ τὸν παραγγελιοδότη.

52. Ἀντρέ Σιφρίν, *Ἐκδόσεις χωρὶς ἐκδότες*, μετάφραση (ἀπὸ τὰ γαλλικά): Κίττυ Ξενάκη, Ἀθήνα, Πόλις, 1999. Βλ. καὶ τὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ Frederic Barbier, *Ἱστορία τοῦ βιβλίου*, μετάφραση: Μαρία Παπαηλιάδη, Ἀθήνα, Μεταίχμιο, 2001. Γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν στὴν ἐλληνικὴ ἐκδοτικὴ βιομηχανία, βλ. Colin Simmons - Nicos Leandros, «Technological Change and Industrial Restructuring in Greece: the Case of the Printing and Publishing Industry», *Modern Greek Studies Yearbook* 10/11 (1994-1995) 547-577.